

C) Ranosrednjovjekovna seoska općina

1) Gledišta historiografije

Ustrojstvo društva u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj već je od početaka moderne hrvatske historiografije u sredini XIX. stoljeća bilo predmetom sustavnih proučavanja, navlastito u radovima Franje Račkoga i Vjekoslava Klaića; ali kako su vrela o seoskim društvima u Hrvatskoj u ranome srednjem vijeku bila veoma oskudna, to se nisu mogla izbjeći više ili manje shematizirana tumačenja. Evo pregleda glavnih gledišta.

Franjo Rački je osnovicom ranog hrvatskog društva smatrao *pleme*, pa se u Hrvatskoj “naselilo jedno pleme uz drugo”. Pleme je, prema Račkome, “u gene-tičkom smislu skup rodova” koji su “stanovali zajedno u selih, te su imali zajedničko ime, zajedničku imovinu i zajedničkog starješinu”, što znači da su rodovi “živili u zadruzi”.¹⁰ Jednostavna predodžba o plemenskome ustrojstvu *pleme* > *rod* > *zadruga* > *selo* nije se mogla potkrijepiti ranosrednjovjekovnim izvornim podacima, pa je nužno zastala na razini zamišljene sociološke sheme.

U gledište o plemenskome ustrojstvu Franje Račkoga Vjekoslav Klaić (1897) unosi teoriju o tzv. socijalnom dualizmu. Nakon doseljenja Hrvata među Slavene, stanovništvo se, prema Klaiću, dijelilo u dvije glavne skupine: a) u “slobodne ili plemenite Hrvate” koji su “podijeljeni na plemena [...] držali svu ili bar najveći dio zemlje” i b) u “neslobodne ljude ili kmetove (*servi*, *ancillae*) koji su živjeli na plemenštinama plemenitih Hrvata”, tj. u podložne Slavene.¹¹ Teorija o “socijalnome dualizmu” u ranom hrvatskome društvu, o plemenitim Hrvatima koji vladaju nad podložnim Slavenima, mogla se osloniti samo na jedan, pogrešno protumačen, podatak u 29. poglavlju djela *De administrando imperio* Konstantina Porfirogeneta,¹² ali se unatoč tome dugo održala u hrvatskoj historiografiji, gotovo do sredine XX. stoljeća. Ferdo Šišić u *Povijesti Hrvata u vrijeme narodnih vladara* (1925.), doduše, ne preuzima od Vjekoslava Klaića cjelovitu tezu o “socijalnome dualizmu”, pa zanemaruje njezinu bitnu sastavnicu, suprotnost između Hrvata-plemića i Slavena-podložnika, ali prihvaća zaključak da su svi Hrvati, okupljeni u plemenima, plemići.¹³ Ljudmil Hauptmann (1942.) pak izravno se nadovezuje na Vjekoslava Klaića, pa ističe da u “vrelima starohrvatskog doba [...] nema ni jedne jedincate vijesti o slobodnim seljacima; društvo se sastojalo samo od vlastele i podložnika”. Hrvati su, prema Hauptmannu, bili “novi gospodski sloj”, pa su pripadnike hrvatskih plemena “suvremenici zvali još poslije vjekova [...] ‘Σκλαβάρχοντες’, t.j. gospodare S l o v e n i m a”.¹⁴

Istraživački polet hrvatske medijevalne historiografije u 50-im godinama XX. stoljeća i njezino izrazito usmjeravanje prema proučavanju gospodarskoga i društvenoga razvoja unosi temeljite promjene i u predodžbu o ranome hrvatskom

društvu. Napušta se s jedne strane gledište o isključivo plemićkoj pripadnosti Hrvata u ranome srednjem vijeku, kakvo su zastupali Vjekoslav Klaić i Ljudmil Hauptmann, dijelom i Ferdo Šišić, a s druge se strane u istraživanje uključuju i elementi komparativnih postupaka.

O promjeni shvaćanja o ranome hrvatskom društvu svjedoči, primjerice, zaključak Olega Mandića (1952.) da su *villani* u vrelima XI. stoljeća “slobodni pripadnici seoskih općina”.¹⁵ To se gledište prividno ne udaljava znatnije od predodžbi Ferde Šišića o seljaštvu u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj,¹⁶ ali je time istraživanje o društvenome ustrojstvu u Hrvatskoj Trpimirovića bilo usmjereno prema novoj metodološkoj razini, u središtu koje će biti temeljna ranosrednjovjekovna društvena jedinica, seoska općina, a ne plemenitost Hrvata. Novi smjer istraživanja u hrvatskoj historiografiji o ranome hrvatskom društvu vodi u 50-im i 60-im godinama XX. stoljeća od O. Mandića i M. Barade preko M. Kostrenčića do Nade Klaić.

Prvi je novo shvaćanje o ranosrednjovjekovnoj seoskoj općini u Hrvatskoj cjelovito iskazao Marko Kostrenčić u knjizi *Nacrt historije hrvatske države i hrvatskog prava* (1956.). On u historiografiju unosi komparativne postupke, pa analizom bizantskih vrela nastoji utvrditi društveno ustrojstvo na Balkanskome poluotoku nakon kolonizacije Slavena, o čemu govori tzv. *Zemljoradnički zakon* ili *Nómos georgikós*.¹⁷ Prema Kostrenčiću, “rodovsko-plemenska organizacija, koja se zasniva na krvnom srodstvu” slabila je već u razdoblju doseljavanja Slavena. Pojavljuje se “novi organizacioni element, a to je teritorij” koji je “obuhvaćao sve stanovnike koji su na njemu trajno živjeli, bez obzira na krvno srodstvo ili na podrijetlo od zajedničkog praoca”. Slaveni se nakon naseljavanja na Balkanskome poluotoku organiziraju u “teritorijalne seoske općine”, u kojima “teritorijalni princip sve više triumfira nad personalnim”.¹⁸ Prema “Zemljoradničkom zakonu”, koji opisuje ustrojstvo seoske općine na području Bizanta, svaki je član općine (*georgós* = zemljoradnik, seljak) obrađivao komad zemljišta (*ždrijeb*, *sors*). Kako se u Zakonu za zemljoradnika upotrebljava i drugi termin: *gospodar*, *vlasnik* (*kírios*), Kostrenčić zaključuje da je obrađivač bio vlasnik zemljišta, tj. oranica, vinograda, vrtova, kuća, ali da je “općina kao cjelina sa svim svojim članovima bila načelno smatrana [...] kao vrhovni vlasnik cjelokupnog teritorija seoske općine”.¹⁹ Ustrojstvu bizantske seoske općine, kakva je ocrtana u *Nómos georgikós*, bila je slična i organizacija slaven-skih seoskih općina nakon doseljavanja Slavena na područje rimske provincije Dalmacije, gdje je “u sve većoj mjeri teritorij, a ne krvno srodstvo, povezivao ljude u društvene organizacije”, pa su “teritorijalno blizi susjedi bili uzajamno jače povezani, negoli teritorijalno udaljeni rođaci”.²⁰

Godinu dana nakon Kostrenčića Miho Barada objavljuje knjigu *Starohrvatska seoska zajednica* (1957.), u kojoj je na posve drugačiji način, analizom pravnih spomenika kasnoga srednjeg vijeka, prije svega *Poljičkoga statuta*, nastojao

utvrditi ustrojstvo ranosrednjovjekovnih seoskih općina u Hrvatskoj južno od Gvozda, smatrajući da ti spomenici sadržavaju “prežitke” starohrvatskoga društvenog uređenja.²¹

No, koliko god je u Baradinu postupku bilo korisnih poticaja, ipak je komparativno proučavanje bizantskih vrela, nešto kasnije dopunjeno i člankom Georgija Ostrogorskog “Vizantijska seoska opština” (1961.), bilo osnovicom i gledišta Nade Klaić o seoskoj općini u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj. U knjizi *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku* (1971.) N. Klaić je upozorila da društvene pojave u Hrvatskoj ne možemo promatrati odvojeno od takvih pojava u “neposrednom ili daljem susjedstvu”, jer “u sličnim uvjetima nastaju i slične promjene”. Smatrala je da zbog toga, uz potreban oprez, smijemo upotrijebiti “analogije kao pomoćno sredstvo u otkrivanju historijskih procesa” – dapače, da “položaj Slavena u Bizantskom Carstvu nakon doseljenja omogućuje da ispunimo prazninu koju za to razdoblje hrvatske povijesti ostavlja historijski materijal”. Zbog toga i u hrvatskim zemljama moramo pretpostaviti “stvaranje seoskih ili teritorijalnih općina kao osnovnih organizacijskih jedinica Slavena nakon dolaska na Balkan”. Postupno je “pobjeđivao novi, teritorijalni princip udruživanja”, a individualno vlasništvo nad zemljom bilo je razlogom da se “uz rodaka našao doskora i stranac”, pa “pravo otuđivanja zemlje razara pomalo krvne zajednice”. Raspadanje seoske općine, prema Nadi Klaić, “prati stvaranje vlastelinstava”, koji postupno nastaju “unutar seoske općine”.²²

2) Stvaranje vlastelinstava

Ni komparativna istraživanja bizantske i hrvatske seoske općine u ranome srednjem vijeku ni Baradino traganje za starohrvatskim “prežicima” u ranosrednjovjekovnim pravnim spomenicima ipak nisu mogli prevladati temeljnu prepreku – oskudicu izvornih podataka o hrvatskome selu. Vrela, prije svega u samostanskim kartularima, postaju iscrpnija tek u sredini i drugoj polovici XI. stoljeća, pa i naše predodžbe o seoskoj općini bivaju određenijima tek na izmaku ranoga srednjeg vijeka. Uza sve to ni historiografija nakon Nade Klaić nije pokazivala veće zanimanje za proučavanje ranoga hrvatskog društva. U najiscrpnijoj sintezi o ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj nakon Nade Klaić, u knjizi Ive Goldsteina *Hrvatski rani srednji vijek* (1995.), ustrojstvo seoske općine tek je usputno spomenuto.²³ Iznimkom je bio samo rad Nevena Budaka “Neki elementi društvenog razvoja ranosrednjovjekovne Hrvatske na primjerima iz kartulara sv. Ivana biogradskog” (1990.), rezultate kojega prenosi i u svoju knjigu *Prva stoljeća Hrvatske* (1994.). Autor ističe da su “zemlju većinom obrađivali slobodni seljaci unutar seoske općine” i da je “vjerojatno tek 11. sto-ljeće vrijeme kada se stvaraju novi oblici odnosa u agraru”. Samostanski kartular ili *Policorion* “poznaje ih pod imenom villani”, žive u selima, “raspoložujući slobodno svojom